

עודכן ב- 29/11/2006 00:00

מה עושה יצחק קומר כשהוא כותב על גבו של בלק "כלב משוגע"

"כתוב על עורו של הכלב", ספרה של מיכל ארבל על יצירת עגנון, מציע פרשנות מורכבת לתפיסת מעשה האמנות בכתיבתו, אבל בעיקר מצליח להראות כי כמו כל יצירת אמנות גדולה באמת, ספריו חומקים מכל ניסיון חד-משמעי לפרשם

מאת תמר מרין

כתוב על עורו של הכלב
מיכל ארבל. הוצאת כתר, מרכז הקשרים
ואוניברסיטת בן גוריון, 309 עמ', 79 שקלים

בתמונת הסיום העגמומית של "הצדה" מאת אורי ניסן גנסין, אולי אחד הסיפורים הפסימיים ביותר שנכתבו בספרות העברית על כתיבה ומשברי כתיבה, מתגלה הגיבור, נחום חגזר, כשהוא משתרך במורד רחוב בעיר מזרח אירופית קטנה שעקר אליה לאחר שעזב את עיר הולדתו, וילנה.

חגזר, סופר צעיר שבמהלך הסיפור מאבד בהדרגה את כושר עבודתו ושוקע ביחסים שונים ומשונים עם נשים, מזכר בשאיפותיו הספרותיות משכבר: "ופתאום ניצבה לפניו כמו חיה וילנה המעטירה, ויזכור את ישיבותיה הרבות, ואת הביבליותקה של שטראשון, ואת עבודתו בבית המקרא ואת הספר 'כנסת ישראל' עם תמונתו היפה של פרץ סמולנסקין ואת לילות עבודתו הכבירה בחדרו השוקט שם, ואת חבריו החולמים גם הם חלומות שכמותו". עוצמתו של משבר הכתיבה שממנו סובל נחום חגזר נובעת מכך שהוא הרבה יותר מאשר משבר אישי או פסיכולוגי; למעשה, זהו משבר הצופן בחובו את אחד המתחים המרכזיים שליוו את הספרות העברית החדשה מדור התחייה ואילך - והוא המתח המשולש בין כתיבה, לאומיות וארוס. עבור חגזר (כמו בעבור גיבוריו של ברנר, למשל) עצם אקט הכתיבה - על הצלחתו או כישלונו - נטען במשמעויות לאומיות מובהקות. הוא מהווה חלק מפרויקט תחיית השפה העברית והתרבות היהודית, כפי שאלה באות לידי ביטוי במשנתו של הסופר פרץ סמולנסקין, שדיוקנו ניבט אל חגזר וחבריו. התחום הארוטי והיחסים עם האשה מופיעים, לעומת זאת, כהפרעה בדרך למימוש של הפרויקט הזה. האשה, תאוותנית, מבלבלת, מסוכנת, מתגלה כאבן נגף המאיימת לסכל כל שאיפה ספרותית-לאומית של הגיבור הסופר.

תמונת הסיום של "הצדה" עלתה בדעתי כשקראתי את ספרה של מיכל ארבל, העוסק בתפיסת היצירה של עגנון. תחילה, משום ש"הצדה" מזכיר מאוד סיפור מפורסם של עגנון שבו ארבל דנה בספרה: "גבעת החול", העוסק אף הוא בייסוריו הפואטיים והארוטיים של סופר צעיר הסובל ממשבר כתיבה. אבל בהמשך, משום שתפיסת היצירה של עגנון - כפי שארבל מתארת אותה בספרה - נוגעת גם היא במתח שבין כתיבה, לאומיות וארוס.

ספרה של ארבל הוא, במבט ראשון, ספר צנוע מבחינת יומרותיו המחקריות. בניגוד לחוקרי ספרות אחרים, ארבל אינה מתיימרת למצות את כל "קשת יצירתו" של עגנון או לנסח הצהרה גורפת בדבר "מקומו" או "חשיבותו" בתוך ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה. הספר מתמקד בנושא תחום מראש: תפיסת היצירה של עגנון כפי שהיא באה לידי ביטוי בכמה מיצירותיו (בהן סיפורים ונובלות כמו "עגונות", "גבעת החול" ו"בדמי ימיה", והרומנים "אורח נטה ללון" ו"תמול שלשום"), כאשר הטווח נע בין יצירות שעוסקות בגלוי ביצורים ובתהליך היצירה ועד כאלה המסוות את עיסוקן בנושא.

ועם זאת, דווקא מיקודו של הספר בנושא תפיסת היצירה של עגנון מאפשר לארבל לפתח דיון רחב בהרבה, שנוגע הן בפואטיקה החד-פעמית של עגנון והן בזיקה המורכבת שהיא מקיימת עם הרובד האידיאולוגי של יצירתו. ארבל בוחנת את תפיסת היצירה של עגנון דרך שלוש פרספקטיבות מחקריות: פרספקטיבה אמנותית-היסטורית, שדרכה היא עומדת על המתח שמתגלה ביצירתו של עגנון בין תפיסות רומנטיות לבין תפיסות מודרניסטיות של יצירה, מתח המגיע לשיאו בנקודת הזמן שבה החל עגנון לכתוב, תקופת המעבר למודרניזם האירופי ושנים ספורות לאחר שגנסיין וברנר הציגו נוסחים מוקדמים משלהם של מודרניזם עברי; פרספקטיבה לאומית, שדרכה נבחן הקשר הסבוך שבין תפיסת היצירה של עגנון לבין התהפוכות הלאומיות שהתרחשו בתקופת יצירתו, ובעיקר המעבר מקיום יהודי מסורתי בגולה אל תחייה לאומית חילונית; ופרספקטיבה פסיכואנליטית, המתמקדת בזיקה שבין כתיבה למיניות, ובעיקר לזהות מינית גברית.

ועם זאת, ארבל אינה יוצרת הפרדה נוקשה ומלאכותית בין שלוש הפרספקטיבות ומרבה דווקא להראות את האופן שבו הן נקשרות זו בזו ומשפיעות זו על זו. מרתק במיוחד בעיני, בהקשר זה, הפרק האחרון בספר, "דיוקן האמן כגבר לא מודע", העוסק בסיפור "גבעת החול" וברומן "תמול שלשום". החיבור בין שתי היצירות בהקשר של תהליכי היצירה אינו מובן מאליו: חמדת, גיבור "גבעת החול" (המופיע, אגב, גם כדמות צדדית ב"תמול שלשום") הוא סופר, שעה שיצחק קומר, גיבור "תמול שלשום", אינו אמן או איש רוח אלא צבע פשוט. ואולם ארבל מראה כיצד שתי היצירות כמו "משלימות" זו את זו מבחינת הדיון שהן מפתחות בזיקה המורכבת שבין יצירה וארוס ובינם לבין לאומיות ושייכות לאומית.

"גבעת החול" הוא סיפור היוצר, לכאורה, קשר ישיר בין משבר ארוטי לבין משבר כתיבה (שהגורמת לשניהם היא יעל חיות, מושא אהבתו שופעת האנרגיה המינית של הגיבור). ואולם הטקסט עצמו, כפי שמראה ארבל, מחבל בכיוון פרשני זה: חמדת, מסתבר, סבל ממשבר כתיבה עוד לפני שפגש את יעל, וההדחקה שאיפיינה את יחסו לכתיבה מאפיינת גם את יחסיו איתה ולמעשה אינה "נפתרת" כלל באמצעות "הארה פנימית" כלשהי. הכתיבה פורצת, בסופו של דבר, לא דרך ההשתחררות מיעל ומן הסערה הארוטית שהיא מביאה עמה, ולא דרך פתרון של קונפליקטים נפשיים (למשל: המתח שנוצר בתוך חמדת עצמו בין זהות מינית נשית לגברית) או בין תפיסות אמנותיות רומנטיות ומודרניסטיות של יצירה. מעשה היצירה מתאפשר דווקא מתוך הקונפליקט, מתוך המתח שבין הרצון לממש את האהבה לבין החרדה לממש אותה, בין הדחף לכתוב, לבין החרדה הספקנית מפני הכתיבה, בין הזהות הגברית של האמן לזהותו הנשית.

בשונה מחמדת, גיבור "גבעת החול" וכן דמותו של עגנון, יצחק קומר, גיבור "תמול שלשום", מדגים את הקוטב השני הטראגי; את חוסר האפשרות להכיל מתחים מיניים ולאומיים ולהפוך אותם למעשה של יצירה. הדיון שמפתחת ארבל בתפיסת היצירה כפי שהיא עולה מתוך הרומן הזה מהווה, במידה רבה, את שיאו של המהלך שהיא מתווה בספר כולו, שכותרתו מבוססת על הסצנה המפורסמת מתוך "תמול שלשום", שבה מחליט גיבור הרומן יצחק קומר, במעין פרץ יצירתיות בלתי מוסבר, לכתוב בצבע, על גבו של הכלב המשוטט בלק, את צמד המלים "כלב משוגע".

למרות שקומר אינו אמן, ארבל מפרשת את כתיבת המלים "כלב משוגע" על עורו של הכלב כגילומו הראשוני אך גם האולטימטיבי ביותר של אקט היצירה בעבודתו של עגנון. כמעשה יצירה הוא מבטא, בראש ובראשונה, הרחקה של תכנים נפשיים "כלביים" מודחקים אל תוך היצירה. בין אלה אפשר למצוא תכנים מיניים ולאומיים: את הצדדים הנשיים, הפאסיביים, ואולי אף ההומו-ארוטיים באישיותו של יצחק - מחד גיסא, ומאידך גיסא את זרותו הבסיסית לחברה הפועלית ה"חסונה" וה"גברית" של העלייה השנייה, שממנה הוא נמלט, ככלב משוטט, אל החברה הדתית-ירושלמית, שגם בה אינו מצליח להשתלב.

אלא שמעשה האמנות הוא לא רק מעשה של הרחקה הצדדים המודחקים והמבישים, אלא גם מעשה המגלם את הנכחתו של המודחק ביצירה אמנותית; הכתובת "כלב משוגע" הופכת לאמת כאשר בלק אכן משתגע, לוקה בכלבת ומביא את יצחק עצמו אל חורבנו. ארבל מסבירה בהקשר זה כי סופו הטראגי של יצחק, בניגוד לזה של חמדת, קשור דווקא ברצון להרחיק את הצדדים ה"משוגעים", הקונפליקטואליים, באישיותו, ובאי יכולתו להכילם

בכפיפה אחת בתוך אמנותו כפי שמצליח חמדת, אשר בניגוד ליצחק קומר הוא אמן אמיתי.

המעשה האמנותי של הכתיבה על עורו של הכלב בלק מייצג את ניסיונו הנואש, הנדון לכישלון, לברוא לעצמו זהות גברית ולאומית, כזו שתדחה מתוכה את כל הצדדים ה"בעייתיים" באישיותו ותגאל אותו ממעמדו כ"גולה תמידי" הנע ונד בין שיוכים לאומיים ובין זהויות מיניות סותרות. ארבל מראה, אם כך, שמעשה היצירה הבודד של יצחק קומר הוא מצד אחד המשך של אותה מסורת ספרותית התופסת את הספרות העברית החדשה כילידת המהפכה הלאומית (ואכן, בכך הוא לא שונה מ"אנטי גיבורים" עבריים אחרים בדור התחייה, ובעיקר גיבוריו של ברנר). אך בה בעת, הניתוח שהיא מציגה מרמז על כך שמהו בעוצמתו הטראגית של כישלון המעשה הזה חורג בהרבה מכישלונות יצירתיים אחרים שהופיעו בספרות העברית החדשה. אולי מפני שהוא חושף אבל כבד על התפוררות העולם התרבותי והחברתי הגלותי. האבל הזה מייצר בהכרח משבר זהות אדיר, שעגנון עצמו חווה אותו על בשרו, כמשבר שהוא לא רק לאומי, אלא גם משבר זהות של האמן כאדם יוצר.

הפרשנות המרתקת שמציעה ארבל ליצירות אלה ולרבות אחרות חושפת לא רק את מורכבותה של תפיסת היצירה של עגנון, אלא גם מציעה התמודדות חדשה עם המסורת הפרשנית, מקורצווייל ועד גרשון שקד, חיים באר, א.ב. יהושע ואחרים, שביקשו לפרש את יצירתו של עגנון בכלים פסיכואנליטיים. בניגוד לציפייה הפסיכואנליטית ל"פתרון" שיחשוף את הלא-מודע של הדמויות ויוציאו לאור - מתברר כי אי-המודעות ביצירתו של עגנון לא רק שאינה "נפתרת" אלא אף הופכת ל"שחקן ראשי", לתוכן הממשי של הסיפור; תוכן סבוך, טעון, שאינו יכול להיפתר בקלות על ידי הקורא או הפרשן, ואולי גם אי-פתרונו הוא שמאפשר לו להיות מעשה של אמנות ולא מעשה טיפולי.

אבל יותר מכך, עבודתה של ארבל מצליחה "לנער את האבק" מדימויו ה"קאנוני" וה"ממלכתי" של עגנון, שהיה ונשאר, בעיני, אחד היוצרים הנועזים והמהפכניים ביותר שידעה הספרות העברית החדשה; יוצר שהגדיר מחדש את היחסים בין יצירה, ארוס ולאומיות וחשף דווקא את הסדקים והשברים שמתגלים בתוך זהויותיהם המיניות והלאומיות של גיבוריו המסוכסכים. ועם זאת, נדמה לי שסוד הקסם של הפרשנות שהיא מציעה נובע אף מכך שארבל נזהרת מן הפיתוי ההפוך - לצאת כנגד פרשנות עגנון המסורתית בעזרת שיחים "פוסטיים" עכשוויים: גם כאשר כתיבתה מפלרטטת עם השיח על הלאומיות, עם תיאוריה פסיכואנליטית עכשווית, או עם השיח הפמיניסטי, הרי שהיא נמנעת בעקביות מלכפות אותם על יצירתו של עגנון ומקפידה לתת את הדעת על הקונטקסט הספרותי וההיסטורי הקונקרטי שמתוכו פעל.

התוצאה היא שקריאתה בעגנון נותרת רלבנטית ולא-אנכרוניסטית, ובה בעת מצליחה לשכנע שיצירתו - ככל יצירת אמנות טובה באמת - גוברת תמיד על הניסיון למקמה בתוך סד פואטי ואידיאולוגי חד משמעי. אבל מעבר לכל אלה, חשיבותו האמיתית של הספר "כתוב על עורו של הכלב" טמונה בתשובה שהוא מציע - בעקבות עגנון עצמו - למשברי הכתיבה באשר הם. התשובה הזו מתמצית, בפשטות, בסיפור עצמו ובאמונה ביכולתו להכיל את כל הסתירות, הסדקים והשברים שבנפש האישית והלאומית כאחד. נדמה לי שהאמונה הזו, שעולה מכל אחת מיצירותיו של עגנון, מחלחלת אף לתוך ספרה של מיכל ארבל, והופכת אותו מספר מחקר גרידא לספר שמבטא בראש ובראשונה אהבה אמיתית; אהבה לעגנון, אבל גם לספרות בכלל, ולכוחה, החזק תמיד יותר מכל פרשנות.

תמר מרין מלמדת בחוג לספרות באוניברסיטת תל אביב